

М. О. ВАКУЛЕНКО
(Київ, Україна)

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ НАУКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

Зосереджено увагу на методах і прийомах вивчення наукової термінології, зокрема на статистичному та аналітичному методах дослідження; проаналізовано основні складники цих методів.

Ключові слова: термін, наукова термінологія, статистичний метод, аналітичний метод.

З розвитком науки й техніки поняття термінології набуло різноманітних трактувань – а це свідчить про об'єктивну потребу в аналізі та систематизації поглядів різних дослідників, зокрема в методологічному аспекті, який частково досліджували К. Я. Авербух, А. Й. Багмут, М. О. Вакуленко та О. В. Вакуленко, Л. А. Васенко, О. М. Кринець, В. В. Дубічинський, І. В. Волкова, М. М. Володіна, Б. М. Головін, Р. Ю. Кобрін, Т. Р. Кияк, В. Л. Івашенко, Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк, Н. І. Овчаренко, І. Р. Процик, О. І. Радченко, А. В. Суперанська, Н. В. Подольська, Н. В. Васильєва [1; 3–11; 14; 15; 18; 22–24; 26]. Утім, чіткого узагальнення методів дослідження наукової термінології, їх розмежування та співвіднесення з традиційними мовознавчими методами проведено не було. Саме тому метою цієї статті є спроба сформулювати методи дослідження термінології як окремої науки.

Звернімося до досвіду фізики, яка використовує експериментальні й теоретичні методи дослідження: результати експериментів завжди порівнюють із теоретичними положеннями та гіпотезами, а теорію виводять на основі експериментальних фактів.

Суто мовознавчі методи також можна розділити на експериментальні й теоретичні. За аналогією можна виділити два взаємодоповнювальних методи дослідження і в термінології, яка вивчає правила й закономірності утворення, розвитку та функціонування термінів у певній галузі людської діяльності, послуговуючись **статистичним та аналітичним** методами дослідження [3, с. 5; 4-7].

Статистичний метод (СМ), який окреслює “що звично?”, полягає у визначенні наявності тієї чи іншої мовної реальності безвідносно до її правильності. Найголовнішими складниками цього методу є описовий і метод спостереження, а також констатаційний етап низки лінгвістичних і загальнонаукових методів (наприклад, методу граматичних аналогій і зіставного, аналізу та синтезу). Сюди варто зарахувати й соціо-, психо- та етнолінгвістичні методи на зразок прослуховування звукозаписів, анкетування, опитування, тестування, асоціативного експерименту, польовий збір матеріалу

(зокрема, як компонент лінгвогеографічного методу). За допомогою статистичного методу традиційно досліджують і усне мовлення, так і писемні джерела, фіксуючи практику вживання певної мовної / мовленнєвої одиниці. Істотним недоліком цього методу є те, що він не передбачає критичної оцінки наявних результатів і переведення кількості набутої інформації в якісно нове знання.

Аналітичний метод (АМ), який визначає “що правильно?”, дає змогу з’ясувати наукову обґрунтованість і доцільність конкретної мовної одиниці (в т. ч. лексеми і, зокрема, терміна) або правила, і охоплює методи порівняльного, семантичного, концептуального, логіко-поняттєвого, історико-етимологічного, компонентного аналізу, індукцію та дедукцію, таксономізацію, формалізацію, ідеалізацію, структурний метод, функціональний метод, лінгвостатистичний метод, метод гіпотез, фальсифікацію, трансформаційний етап методу аналізу та синтезу, метод граматичної аналогії, метод пріоритетного функціонування, метод акустичних інваріантів тощо.

У термінах філософських понять діалектики природи, аналізу та синтезу, кількості та якості сутність взаємодії СМ і АМ є такою. Засобом дослідження (пізнання) виступає АМ, а матеріал для дослідження забезпечує СМ, який визначає матеріальні мовні факти, що реально існують. У результаті такого дослідження синтезуються нові факти, які містять у собі якісно нове знання. Своєю чергою, ці нові факти підлягають подальшому дослідженню тощо.

З погляду елементів мовної норми [16], СМ стосується системи мови (частково), узусу та літературної норми, тоді як АМ — системи мови (частково), об’єктивної та аксіологічної норми. Проводячи дослідження синонімії, полісемії та омонімії в європейських мовах, І. Ульманн підкреслював, що в цій галузі чітко розділити описовий та історичний підходи неможливо, тому слід поєднувати ці підходи, не змішуючи їх [27, с. 273]. Це відповідає вимозі поєданого застосування АМ і СМ. Використання обох методів як рівноправних складників цілісного підходу в межах лінгвістичного дослідження сприяє усуненню типових недоліків застосування окремих мовознавчих методів, зокрема недосконалості вихідних теоретичних положень та узагальнення частини цілого [21, сс. 288–294, 294–297] і, отже, забезпечує можливість отримати максимально збалансоване наукове узагальнення щодо кількісно-якісних характеристик мовного явища. Окрім цього, повнота наукового підходу вимагає застосовувати складники статистичного та аналітичного методів комплексно.

Застосування СМ і АМ ураховує природні особливості об’єктів дослідження термінології зокрема та мовознавчої науки загалом — адже, наприклад, значна частина термінів виникає стихійно [17, с. 149], а вже потім опрацьовується.

У дослідженні наукової термінології ці методи мають найчастіше такі особливості застосування. За допомогою о п и с о в о г о методу та методу с п о с т е р е ж е н н я (елементи СМ) фіксують практику конкретного вживання та функціонування терміноодиниці чи явища. Ці дослідження варто

доповнювати елементами АМ, якими найчастіше виступають: 1) порівняльно-історичний метод (для виявлення спільних рис мовної форми вираження та змістового наповнення термінів, їх структурних компонентів та елементів у різних мовах, у різних хронологічних межах); 2) зіставний метод (для виявлення відмінних рис мовної форми вираження та змістового наповнення термінів, їх структурних компонентів та елементів у різних мовах); 3) дефінітивний аналіз (для уточнення дефініцій термінів з метою їх унормування й упорядкування; для вироблення критеріїв вдалого терміна тощо); 4) структурний метод (для вивчення формальної та змістової структур терміна) з використанням дистрибутивного аналізу (для вивчення сполучуваності термінів та його лексико-семантичних відношень – синонімії, паронімії, омонімії й полісемії в галузевих терміносистемах), компонентного аналізу (для вивчення семантичної структури термінів), методу опозицій (для віднаходження родових і видових ознак у дефініціях термінів з метою визначення місця терміна в ієрархічній системі інших термінів певної галузі знання тощо); 5) функціональний аналіз (для з'ясування особливостей вживання термінів у наукових текстах і в повсякденному метамовленні фахівців); 6) дедукція (вивчення терміна і терміносистем від загальних їх ознак до конкретних); 7) індукція (узагальнення часткових випадків використання термінів до встановлення закономірностей чи тенденцій розвитку терміносистем); 8) метод гіпотез (для побудови наукових теорій і концепцій); 9) ідеалізація (для створення конструктів моделей і теорій); 10) формалізація (для виявлення сутнісних характеристик термінів і їх складників за допомогою формалізованої метамови опису); 11) морфосемантичний аналіз (для вироблення правописних рекомендацій щодо вживання конкретних термінів); 12) метод акустичних інваріантів (для вивчення інваріантних фонетичних характеристик звуків мовлення в терміноодиницях).

Сучасні дослідники термінології використовують у своїх дисертаціях, наприклад, такі елементи СМ і АМ: 1) для СМ – описовий метод (І. В. Волкова, М. М. Володіна, О. І. Радченко) [9; 10; 24]; експериментальний метод (В. Л. Івашенко) [14]; 2) для СМ і АМ – описово-аналітичний метод (І. Р. Процик) [23]; статистичний метод (І. Р. Процик, О. І. Радченко) [23; 24]; 3) для АМ – порівняльний метод (І. В. Волкова, О. І. Радченко) [9; 24]; квантитативний аналіз (І. В. Волкова) [9]; компонентний аналіз (І. В. Волкова, М. М. Володіна) [9; 10]; методи систематики (І. В. Волкова) [9]; структурно-семантичний, лінгвопрагматичний, контекстуальний, етимологічний аналіз (М. М. Володіна) [10]; зіставний метод, метод синхронних зрізів (І. Р. Процик) [23]; лінгвоконцептуальний аналіз, метод моделювання, метод системного аналізу, інтроспекція, метод типологізації, структурний і дистрибутивний аналіз (В. Л. Івашенко) [14].

На дихотомічність наукового підходу у вивченні мовних явищ звертали увагу чимало відомих дослідників. Наприклад, Ю. Шевельов виділяв науковий і нормативний підходи до мовних явищ [28, с. 10]. Таке бачення наукових методів термінології відповідає й підходу до мови як до цілісної діалек-

тичної єдності “стійкого та рухливого, стабільного та змінного, статичної та динаміки” [20, с. 192]. М. В. Нікітін у дослідженні загальних понять виокремлював індуктивно-емпіричний і конструктивно-логічний аспекти, які також складають дихотомію, і зазначав, що “кожне поняття складається, існує та розвивається в постійному співвіднесенні та узгодженні цих двох аспектів” [19, с. 51–53]. За подібною логікою на початку минулого століття відбувся поділ граматики на пасивну (традиційну), у якій мовні факти розглядають від граматичних форм до змісту, та активну (функціональну), де опис відбувається від значення до можливих засобів його вираження [28]. Про подібні складники наукового дослідження пише й А. Й. Багмут: “У підході до аналізу мовної практики можна визначити два напрямки: статистичний і кваліфікативний. Виразні переваги другого все ж не позбавлені деякого відтінку особистих уподобань дослідника <...> Не можна, однак, забувати й того, що статистичні факти нерідко впливають на становлення норм більше, ніж кваліфікативний аналіз” [2, с. 144]. Два рівноправних методологічних підходи в лінгвістичному дослідженні – аналітичний і синтетичний – виділяла й Л. З. Сова [25, с. 233].

З огляду на те, що у сучасній лінгвістичній парадигмі “описове мовознавство поступилося компаративізму”, оскільки “аналіз мовних явищ небачено збагатився”, розширившись в ареальному й історичному аспектах [13, с. 385], можна говорити про збільшення частки АМ (компаративізм) відносно СМ (описове мовознавство).

Зауважмо, що слід відрізнити СМ від методу статистичного аналізу, який включає в себе елементи АМ і тому є поєднанням обох методів. Скажімо, за допомогою статистичного аналізу можна виявити кількісно, як часто вживається певний термін порівняно з іншими термінами, які означають це саме поняття.

Отже, СМ визначає звичні (вживані), але не обов’язково правильні мовні явища чи форми. Натомість АМ допомагає визначити правильні, але не завжди звичні явища / форми, а також окреслити процес формування або наявності певних тенденцій чи законів. Так, статистичний метод для терміна *датчик* дає частовживаний відповідник *датчик*, тоді як аналітичний – *датник* [3].

Очевидно, що саме по собі пасивне накопичення статистичного матеріалу – без належного аналізу – не дає можливості провести необхідні узагальнення і зробити виважені висновки чи рекомендації щодо якого-небудь мовного явища. З другого боку, надмірне теоретизування – без опори на “живі” факти – криє в собі небезпеку відходу від важливих мовних канонів і закономірностей, унаслідок чого з’являються новомодні слова-покручі або недолугі мовні конструкції, що відверто або приховано руйнують мову: *гочник* (замість *пульс*), *дрототяг* (замість *ліфт*), *притичка* (замість *штупсель*), *послід* (замість *результат*), *виознака* (замість *означення*), *утямок* (замість *поняття*).

СМ дозволяє окреслити реальне функціонування досліджуваних мовних одиниць і явищ, тоді як АМ є невід'ємною частиною наукової роботи, процесу розвитку, вдосконалення, очищення та унормування мови.

Отже, поєднане, системне застосування статистичного й аналітичного методів, урахуовуючи природні особливості об'єктів дослідження, окреслює термінологію як повноцінну науку. Ці методи включають і суто мовознавчі, і загальнонаукові. Таким чином у термінології як науці фактично сполучаються методологія та підходи точних і гуманітарних наук, що дає змогу значно глибше й об'єктивніше досліджувати мовний матеріал.

1. *Авербух К. Я.* Общая теория термина: комплексно-вариологический подход: Дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.19 / Ивановский гос. ун-т. – Иваново, 2005. – 324 с.
2. *Багмут А. Й.* Сучасна мовленнєва дійсність: орфоепічні норми і мовленнєва діяльність // Загальна та експериментальна фонетика: Зб. наук. пр. і матеріалів / Відп. ред. Л. Г. Скалзуб. – К.: ВД „Соборна Україна”, 2001. – С. 143–144.
3. *Вакуленко М. О.* Російсько-український словник фізичної термінології / За ред. О. В. Вакуленка. – : Поліграф. центр Київ. ун-ту імені Тараса Шевченка, 1996. – 236 с.
4. *Вакуленко М., Вакуленко О.* Наука термінологія та її методи // Тези 4-ї Міжнар. наук. конф. “Проблеми укр. наук.-техн. термінології”, (17–20 грудня 1996 р.). – Львів: Вид-во Держ. ун-ту “Львівська політехніка”, 1996. – С. 11–12.
5. *Вакуленко М.* Про “складні” проблеми українського правопису (українська латиниця, запозичені слова та ін.). – К.: Курс, 1997. – 32 с.
6. *Вакуленко М. О.* Восточнославянская латиница в международном контексте // Slavia, Praha, 1998. – R 67. – С. 333–339.
7. *Вакуленко О., Вакуленко М.* Підвалини для науки термінології е! // Київський університет. – 1994. – № 3. – С. 3–4.
8. *Васенко Л. А., Дубічинський В. В., Кримець О. М.* Фахова українська мова: Навч. пос. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 272 с.
9. *Волкова І. В.* Лексико-семантична характеристика сучасної української фізичної термінології (на матеріалі спеціалізованих видань 90-х рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 19 с.
10. *Володина М. Н.* Когнитивно-информационная природа термина и терминологическая номинация: Дисс. ... докт. филол. наук: 10.02.04. – М., 1998. – 345 с.
11. *Головин Б. Н., Кобрин Р. Ю.* Лингвистические основы учения о терминах. – М.: Высшая школа, 1987. – 103 с.
12. *Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б.* Основи термінотворення : семантичний та соціолінгвістичний аспекти: Монографія. – К.: ВД “Academia”, 2004. – 220 с.
13. *Зеленько А. С.* Роль і місце компаративної парадигми у становленні когнітивної лінгвістики // Studia Linguistica: Зб. наук. пр. до 80-річного ювілею проф. Ф. О. Нікітіної. – К.: ВПЦ “Київський університет”, 2010. – Вип. 4. – С. 385–388.
14. *Іващенко В. Л.* Лінгвоконцептуальна репрезентація фрагментів когніції в термінопросторі української мистецтвознавчої картини світу: Автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.01 / Ін-т української мови НАНУ. – К., 2007. – 34 с.
15. *Кияк Т. Р.* Лінгвістичні аспекти термінознавства: Навч. пос. – К.: УМК ВО, 1989. – 104 с.
16. *Клименко О. С.* Прескриптивна лінгвістика. Французький досвід мовного внормування впродовж ХХ століття: Монографія. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – 499 с.
17. *Лейчик В. М.* Исходные понятия, основные положения, определения современного терминоведения и терминографии // Вестник Харьковского политехнического ун-та. – 1994. – Вып. 1. – С. 147–180.

18. *Лейчик В. М.* Терминоведение: предмет, методы, структура. — М.: Книжн. дом “Либроком”, 2009. — 256 с.
19. *Никитин М. В.* Основы лингвистической теории значения. — М.: Высшая школа, 1988. — 168 с.
20. *Общее языкознание: формы существования, функции, история языка / Отв. ред. Б. А. Серебrenников.* — М.: Наука, 1970. — 597 с.
21. *Общее языкознание: методы лингвистических исследований / Отв. ред. Б. А. Серебrenников.* — М.: Наука, 1973. — 318 с.
22. *Овчаренко Н.* Теоретичні передумови дослідження терміносистем (на матеріалі сучасної української термінології) // *Лінгвістичні студії.* — 2010. — Вип. 20. — С. 172–175.
23. *Процик І. Р.* Українська фізична термінологія другої половини ХІХ — першої третини ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Львівський нац. ун-т ім. І. Франка. — Львів, 1999. — 20 с.
24. *Радченко О. І.* Мовна норма і варіантність в українській науковій термінології: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Харків, 2000. — 18 с.
25. *Сова Л. З.* Аналитическая лингвистика и типология / Отв. редактор В. А. Лившиц. — СПб: Изд-во Политехн. ун-та, 2007. — 378 с.
26. *Суперанская А. В., Подольская Н. В., Васильева Н. В.* Общая терминология: Вопросы теории. — М.: Наука, 1989. — 246 с.
27. *Ульманн С.* Семантические универсалии // *Новое в лингвистике.* — М.: Прогресс, 1970. — Вып. 5 : Языковые универсалии. — С. 250–293.
28. *Шерех Ю.* Нарис сучасної української літературної мови. — Мюнхен: Молоде життя, 1951. — 406 с. — (Наукове т-во ім. Шевченка ; Б-ка українознавства, Ч. 3).
29. *Шерба Л. В.* Языковая система и речевая деятельность. — Л.: Наука, 1974. — 424 с.

M. O. Vakulenko

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF SCIENTIFIC TERMINOLOGY STUDY

Specific methods and processes to study scientific terminology are emphasized; special attention is paid to analytical and statistical methods; basic components of this methods are analyzed.

Key words: term, scientific terminology, statistical method, analytical method.